

Б1045

Р. III

ЗЛАТОРОГ

ГОД. III. МАРТ-АПРИЛ КН. 3-4

С Ж Д Ж Р Ж А Н И Е

Георги Райчев. Страх	161
Хуго фон Хофманстал. Стихотворения.	
Превел Николай Лилиев	175
Й. Бадев. Македония в бжлгарската поезия	180
Дагоберт Енглендер. Преминаването на Ботевата чета (записки на команданта на парахода „Радецки“).	201
А. Каменова. Георгиевските поети	210
А. Грабар. Живописата на „Червената черква“.	222
К. Гжлжбов. Критиката като творчество	233

П Р Е Г Л Е Д

Н. П. Николаев. Писмо от Париж (Стогодишнината на Достоевски).	240
Ю. Слонимска. Карсавина вечер	243
Тодор Христов. Французката книга	246
Ив. Камбуров. Новия репертоар на операта	250
А. М. Хуго фон Хофманстал	252
Сирак Скитник. Изложбата на Борис Георгиев	255
Вера Пушкарева. Младостта на сцената	258
Боян Пенев. Алфред Йенсен	261
Хр. Вакарелски. Ботев на руски	266

Пжрвата годишнина на Златорог може да се достави от книгоиздателство Ал. Паскалев (София, ул. „6 Септемврий“ 10) срещу 90 лв. На абонатите на третата годишнина се отстъпва за 80 лв.

Й. БАДЕВ. МАКЕДОНИЯ В БЪЛГАРСКАТА ПОЕЗИЯ

До освобождението Македония не се явява със свой особен облик нито в българската поезия, нито в българската наука. И това е съвсем естествено: българското племе беше обединено в етнографските си граници — и по език, и по култура, и по политическа участ. Българските книжовници споменуват Македония само като географско название на една българска провинция — както споменуват Тракия, Мизия и Добруджа. Така, излагайки проекта на конфедератистите, Ботев пише в своето „Знаме“: „българите, които населяват България, Тракия и Македония, да съставят едно отделно независимо кралство“. В своя вестник „Македония“ П. Р. Славейков брани интересите на цялото българско племе. Едно спонтанно чувство за общо отечество обединява българите от всички области, вдъхновява и поезията и науката им.

Берлинския конгрес откъсна Македония от общото отечество и я наложи на българската душа — и на българската поезия. От тогава тя възстава със свой особен образ в нея. Малцина български поети са минали по своя път, без да хвърлят, пътйом поне, поглед на Македония.

Такива творби за Македония, които са писани пътйом и носят печат на случайност, тук няма да ни занимават. Ний ще потърсим образа на Македония в творбата на ония български поети, у които той образ съставя елемент на мироглед или предмет на жива постоянна любов.

У тия поети Македония възраства — или като вжделенна земя, която ще увеличи границите на българското царство и ще възвеличи името му; или — като вдъхновителка, кърмачка на герои и поезия; или най-после — като символ на борба, която мами, влече и поглъща.

Такава е Македония в поезията на Вазова, Страшимирова и Яворова.

*

Ив. Вазов до деня на освобождението носи в душата си образа на целокупното отечество, което е източник на всичките му жалби и възторзи. На въпроса „Де е България?“ (Пряпорец и Гусла) той си отговаря:

Там де Вардар през полята
мжтен лей се и шуми,
де на Рила грей главата,
и — при Охридски вълни.

И по-късно във „Векът“ (Тъгите на България) пише:

От Дунав, до Охрид, до Бяло море
един народ нещастен под тежко иго мре.

Надеждите и възторзите, които будят руските войски в душата на поета, се отнасят пак до общото отечество, което включва в себе си и Македония. Така, в „Николай Николаевич“ (Избавление) той се провиква:

Та при Тунджа, Вит и Струма,
волен българин да трай,
и детето щом продума
твоята слава да познай.

До тук, по всичко личи, Вазов чувства сам и отразява народното чувство за общо отечество, на което робията е обща, освобождението следователно трябва да бъде общо. Но когато това не се сбъдва и Македония се обрича на ново робство и кървави борби, тя сякаш внезапно избледнява в творческото му съзнание. Близките подир освобождението творби на Вазова са заляни от светлината на една ликуваща душа, а страдалческият образ на Македония едва надниква през тая светлина. Всичките му песни през този период отгласят поетовото и народно опиянение от освобождението и рядко между тях прозвучава случайна нота на скръб или проклятие за разкъсването на българското племе. Вазов е доволен, че се е освободила онай част от българската земя, която непосредствено познава: в „Поет и вдъхновение“ (Гусла, 1881) той радостно възкликва „отечеството видех волно аз“. Тук очевидно образа на отечеството е много стеснен в съзнанието на поета — той обгръща само освободената част. Чак в „На Ком“ (същата сбирка) прозвучава първата нота на скръб за Македония и една откровена изповед на поета, че я забравил:

А още по-нататък аз жално впивам взор,
и хвъркам със душата през синия простор
в онази страна печална и сродна и прекрасна,
де моите братя пшкат в неволя най-ужасна,
забравени от нази, от Бога, от света . . .
О, братя македонци, поклон горещ на вас!

Посред общата дотогавашна песен на Вазова тази патетична скръб за Македония звучи внушена някак случайно от шеметната височина на Ком. По-открито и с повече топлота той заговаря за Македония по-късно — в „Братя Миладинови“ (Поля и Гори, 1884). Но тук Вазов е погълнат от морално-патриотична замисъл — да

вжзкреси за поука на бждещите поколения великите сенки на миналото, и затова в тая поема образите на двамата братя се открояват сами за себе си, не през едно непосредно чувство за Македония, която в това време е вече истинска мъченица. Най-силен изблик на любов и състрадание към Македония, зарад нейните мъжи, зарад красотите и народно-историческите ѝ ценности, Вазов е дал във „Вей се черно знаме“ и „Там“. Нека още тука подчъртаем: всички тия настроения на Вазова са импулсирани непременно от някакво външно събитие.

Македония през 1913 г. бе предмет на военните усилия на целия български народ, който отиде по браните полета да изпълни братски дълг и да постигне народно единство. Вазов се отдаде на големия народен идеал със всичкия жар на стар родолюбец, със всичкия патос на поетическото си слово. В песните, които написа през този период от националната ни история (1913-1916) полича особено ясно не само характера на патриотическата му поезия изобщо, а и особеното му лично отношение към Македония. Цялата сбирка „Песни за Македония“ представя една история на войните до 1916 г. Вазов е проследил ходът на събитията — от деня, когато сърбите започнаха да заявяват, че няма да напуснат земята, която са завзели. В стихотворението „Па ща си ти?“ е даден израз на новия гнет, под който вече почва да се превива Македония — чувствува се нейната национална безпомощност. Поета следи нервно съобщенията на вестници и бюлетини, и на всеки случай на сръбско насилие реагира с някое стихотворение. По този начин той върви със своята песен по тока на обществената вълна — не ѝ противопоставя в никой случай свое разбиране или свое чувство.

Във всички тия песни чувството за Македония се губи зад чувството за национално величие и сила. Македония не възраства в тая поезия сама за себе си, със свое собствено очарование за поета. Тя е една хубава, „свята“ българска земя, по която се понесоха толкова много победи на българската армия, и която трябва да образува венеца на общобългарската национална гордост.

След първия национален погром в 1913 г. Вазов чувствува народната покруса и — мълчи, за да заговори с буйност, равна на устрема на войските през 1916 г. Бюлетини на армията, частни съобщения го държат в един непрекъснат възторг. В „Там“ той буйно ликува:

Ден велик, доживях те, дочаках те веч,
о, сърце, тупай, бий с младежкия жар.

Затворил сърце след 1913 г. с едно съкровено желание да доживее деня на свободата на Македония, сега това сърце се разтваря като под лъх на нова младост.

О, гори, планини, вий напразно сега
пред мен пречка поставяте . . . Пречки не знам —
аз съм там със духът, аз съм там, аз съм там.

Вазов смята, че вижда с въображението си и преживява достатъчно верно и силно радостта на освободените. Това убеждение го освобождава пред собственото му съзнание от нуждата наистина да види Македония. И през двете войни той летеше подир стъпките на героите само с крилата на духа си. Това дава, наистина, идеална духовност на образите и чувствата му, но затова пък в много случаи лишава чувствата от непосредност и свежест, а образите — от индивидуалност, и придава на патриотическия му патос известен отенък на риторика и дори книжност. По тая причина и в това стихотворение, дето патриотическия възторг от свободата на Македония кипи като поток, не е издържан до край образа на Македония. Вазов го прелива с образа на войника победител, прелива по тоя начин възторга си от свободата с възторгът от победите. В „Полковете“, в „Христос възкресе“ и в най-дълбокото в цялата сбирка „Нощно бдение“ Вазов е внесъл един нов нюанс в общата гама на националните си възторзи: освободението на Македония тук се схваща не само като дело на национален дълг, а и като висша правда.

Чувството за национално величие в поезията на Вазова за Македония кулминира в „Среща на Шар“ и „Трите езера“, дето се величае необятна България в историческите ѝ граници. В тия две стихотворения най-ясно личи, как образа на Македония се слива в душата на Вазова с по-широкият образ на велика България и изчезва в него. На 29 ноември 1915 г. стихват битките в Македония, няма вече събития, и Вазов временно замлъква. В това няма нищо странно. Едновременно с подвизите спира и поезията за подвизите. Но — Македония заживява в една нова нравствена близост с еднокръвните си освободители. В тая среща, в това взаимно проникване Вазов не долавя достатъчно елемент на поезия, а между туй през това време Македония най-лесно би му се открила. Но трябаше вече тя да се види с физическо око, защото бюлетините престанаха — а Вазов нито назърна към бъл-

гарският юг. В много случаи погрешно се приписва на Вазова романтичност, — тук обаче той е наистина романтичен: предпочита да възпява една „свята“ страна през мъглата на спомена, историята или легендата.

И тогава когато може свободно да я види жива, да напира пулсът ѝ и да го пренесе в песента си, за да я оживи — Македония в поезията на Вазова не е жива. Най-ярко доказателство за това е малката песен „На Пелистер“; над тази двукуплетна песен може да стои безразлично и Витоша, и Рила, и Стара-планина, и Шар. Изобщо, Македония у Вазова е изнесена в общите, типични за цялата негова поезия образи, които тук имат много малка емоционална стойност. Така, тя е „красен Едем“, „рай“, „прелестен рай“ и други подобни — най-общи, типични сравнения. Същия характер носи и „Охридското езеро“, проникнато инак от доста искрен патос — и в него малко се чувства сърцето на Македония. Нейният образ изобщо е твърде блед в поезията на големия поет родолюбец.

*

Вторият именит български писател, в поетическото дело на когото Македония заема голям и особен дял, е А. Страшимиров. Поет, общественик и македонски отпржск — ето трите условия, под чието влияние той създаде едно поетическо дело, в което любовта към Македония и поезията за нея взаимно се преплитат, засилват и навремени заслонват. Той се отдава на Македония още на ранни младини, когато талант и мироглед едва се формират, и я следва неотклонно до последният ѝ громол, когато мисълта му се изясни в едно положително народничество. И затова в поезията на Страшимирова за Македония се усеща ту пулса на едно сантиментално разнежено сърце, ту суетни домогвания на една смътна индивидуалистична мистика, ту смелия замах на нервно свит юмрук, ту най-после ясен порив на националистична екзалтация.

В един от първите му разкази още, „Пустиник“, четем: „И аз благоговеех вече пред него (един македонец, който оплаква съдбата си), нещо и обичливо и с болки тъготно имаше в редките му отривисти думи“. В поетичната биография на Кръстю Асенов унесено-припевно разказва: „В зората на младостта, която ни мамеше към неznайни далечини, ние — синовете на освободената част от родината, вжрвахме шумно, мечтите земайки за идеи, идеите за мечти“. По-късно чак, когато с мисъл и дело се гмурва

вжв вжлните на македонското сжзаклятие, Страшимиров, както сам изповядва в бележките си за Делчева в последния брой на списание „Македония“, вярва, че „душата му е постигнала тяхната кжм Македония (на македонците) святост“. Интересжт и любовта на Страшимирова произтича не от едно студено сжзнание за национален джлг, не и от сжображения на един джржавнически разум, а от врождения му и неизменен инстинкт кжм борбата вжобще (един инстинкт, който обуславя най-сжществени формални и вжтрешни белези в поетическото дело на Страшимирова), от един романтичен космополитизм, и най-последно — и от гласа на кржвта. И според това, поетичните му работи за Македония са свободни от печата на случайност, и носят всички белези на едно постоянно психично сжджржание. На това сочи между друго и обстоятелството, че Страшимиров едничжк между всички бжлгарски писатели се вгледа поджлбоко в живота на македонците и го обжрна най-разнострано: при бунт, при мир, при война — тук в Бжлгария и в самата Македония. Това липсва у Вазова, няма го, както ще видим, и у Яворова.

В разказа „Пустинник“, влицето на един случаен македонец-рибар, Страшимиров е сжбрал най-типичните чжрти от психологията на македонския бжлгарин: чувството му — старинно, консервативно и стихийно — за семейна чест, и копнежа му, болезнения му копнеж за у дома. Всички македонци в разказа страдат кои повече, кои по-малко от носталгия. Чувството за имот, богатство и лично доволство не е в сжстояние да потули копнежа им за роден кжт. По силата на вжншни литературни наеи, Страшимиров не се задоволява с едно реалистично изображение на случката, а я дава с романтична украса, очевидно с цел психологически да я заджлбочи: Нощ . . . поетжт се спуща с флейта в ржка по стржмен морски бряг и влиза в лодката на бай Танча; последния загребва и всред непрогледна нощ и над водната пропаст занарежда кржшните думи на „Кжрвава кошуля“ . . . По-последно в сжщия разказ романтиката се оформя в мирова скржб, изразена в бегство от живота, в отшелничество: пустинника бае Танчо погребва и жена и чужда рожба и после се заравя в едно подземие, което украсява с икони, и от което си сжздава и храм и гроб. Сжща такава романтика, с ясни наклонки кжм байронизм, вее от хероичната поема „Под Шар“. Макар че Македония тук е само случайна обстановка, а македонските сжзаклятници, и по замисжл и по мотивировка, стжрчат чужди за поемата, все пак нахвжрлени са пжрвите трепети на революционното пробуждане на Македония. Все така смжтно са

нахвърлени няколко линии на революционната борба в драматическия етюд „При огнището“. Тук Македония е само художествена рамка; лицата — символи, идейни вжплотения; живот и дела — чисто визионерство: смътни понятия за живота, никаква представа за задачи на борбата, мъглява философия на индивидуализм.

В по-късни творби Страшимиров все повече прониква в Македония и тя вече се откроява все по-ясна и по-ясна — в живота и борбите си. Това изясняване върви паралелно с активната намеса на Страшимирова в македонското революционно дело.

Пиесата „Отвжд“ е дело на писател, който е проникнал в духа и смисъла на македонските борби, в историческото им развитие, в стимулите и задачите им, и който все пак не ги дава като историческа хроника или като политически трактат, а като лична поетическа преживелица, и според това в тая драма има места, където реалността е само сгряна от художествената измислица, и други — дето художествената измислица грубо надхвърля историческата правда. И колкото в първите случаи поезия и реалност се допълнят, толкова във вторите взаимно се заслонват и на места изключват. Страшимиров е нахвърлил чжртици от далечното минало, от борбите на Македония за народна черква и училище, и в това минало е доловил зародиша на сетнешната чисто революционна борба. В коренно различие от сприхавите схващания на Ботева за взаимоотношението между революционният и еволюционният фактори, Страшимиров ни е дал революционната борба в Македония като едно естествено, логическо последствие на черковно-училищната. Последната напълно се поглъща от първата. Бащите, ратниците за бжлгарски даскали и попове, без мъка поемат стржмните, шеметните пжтища на своите синове. За големите градове на Македония това не е верно. Там, както и в Мизия и Тракия, борбата за черковно-училищна независимост се е водила в повечето случаи от първенци чорбаджии, които по-късно, за да не си развалят приятелството с турците, нерядко са устройвали капан за рошавите глави на „младите“. В малките паланки обаче, респ. в Охрид (дето става и действието в драмата) наистина черковници и революционери са се прелели едни в други.

В лицата на Дабко Биолчев и Гаврил от „Отвжд“ са дадени двата основни типа на македонски обществени борци, до началото на революционната организация: хайдутина, който подобно на всички бжлгарски хайдути, е бродил из балканите под знамето на отмжщение за народна вяра и семейна чест; — и черковно-училищника, който по цели денонощия и сжс себеотрицание про-

мисля средства за борба против фанариотите. В лицето на воеводи и четници Страшимиров е нахвърлил най-напред една реална историческа скица на началото и характера на македонското сжзаклятие, и едновременно с това — един символ на революционното пробуждане, на революционния поход на млада Македония. Четата има твърде пжстър сжстав. Тя отразява в себе си не само чувство и воля, родени в мжката на робството, а и една идейност, която замахва за световна правда. Тук се виждат щастливо сжчетани в обща група: непосредното и грубо озлобление на възбунения народ-революционер с непоколебимата воля на водителя-революционер, — с нежната мечтателност на поета-революционер. Един наивен и неодялан четник, един просветен воевода и един апологет поет — това са трите основни нравствени сили, които движеха делото на македонското сжзаклятие, което бе толкова дело на стихияен бунт за народната маса, колкото на обществено творчество — за водители-борци и на космополитизм и романтика — за млади идейници и поети (най-красиво доказателство за последното бе четничеството на Яворова). Понеже Страшимиров си е поставил задача, в рамките на една драма, да обхване най-важните моменти и вътрешния смисъл на борбите в Македония, наченал е действието в драмата при постепенния и тих заник на черковната борба, който се разискря постепенно в една кжрваво-светла зора на революционния поход. По тоя начин „Отвжд“ представя един опит да се възсжздаде цялата картина на македонската борба за освобождение и тая задача е сполучливо разрешена.

Друг един въпрос има, обаче, който тук е по-интересен: успял ли е Страшимиров да даде — в лицата, в отношенията им, в ситуациите — искрен живот, да представи Македония в нейната интимна естествена физиономия? Усилия за това в „Отвжд“ има доста много и не сжвсем безплодни. В облекло, в кжщна обстановка, в говор, нейде в език, в известни психични сжстояния на героите (копнежи, възпоменания и пр.) е постигнато доста много. Не може да се отрече, че, в много отношения, образи, лица и положения, тук са толкова македонски, колкото общобългарски — имат даже белези на интернационалност. Поради една склонност, обща за цялото творчество на Страшимирова, най-хубавите фигури в четата, воеводата Стоил и секретаря Захари, бледнеят през една мжгла от метафизика: и единият и другия се подплесват в сентенции и декламации за философия на борбата. По тоя начин напушат естествената, македонска почва и губят от своята яснота. Захари сомнамбулно мждрува: „Да възмогнем на-

рода си, за подвига . . . да бжде, или не!“ А Стоил наставя: „С такава съзнание може да се преобрази живота на цялото човечество“. И по-горе: „Тряба и подвизите и престжплението да се слеят в една обща воля — за да няма подвизи и престжпления, а само дела“ и пр. Тук отсжтствува живата воля на Македония — тя се губи в поетичното домогване на автора да изнесе един индивидуален, сложен и замжглън чрез метафизика вжтрешен живот. Хубав и естествен е, обаче, образа на Стария Гаврил, у когото говори кржвта на стар хайдутин. Естествено е даден и подема при сражението, в което през зловещия вой на смжртта се долавя искрено вжодушевена песен — победен химн на волята за живот. Любовета на Павлина сжс Стоила, наказанието на предателя Кржстан, философските и поетически сжзерцания на Захария, театралността на битката, отношенията между народ и комити — сочат на един социален сантиментализм, на известна романтика, на известна идеализация изобщо, в която поезия и живот взаимно се засенят: нито имаме чиста поезия, нито имаме естествен живот. Иначе и не би могло. Пжрво, защото Страшимиров не е имал едно здраво чувство за македонския живот, постигнато чрез непосредно наблюдение и вживяване, и второ — защото на всичко, що е ставало в Македония, е гледал още през очилата на един екзалтиран борчески темперамент и на своите поетически домогвания. Поради това психологическо условие, Страшимиров не минава от живите образи кжм техните поетически вжплощения, а вжрви по обратен пжт: в живота тжрси образи, в които да прелее готова своя мисжл, своя мечта. По тоя начин в много моменти лицата на Страшимирова в „Отвжд“ като живи герои губят от своята поезия, като поетически образи губят от своята живост. Без да влизаме в по-подробна оценка на това положение, тук ни интересува само следното: че Македония, с борбите и героите си, за Страшимирова представя голям поетически интерес.

В „Кржстю Асенов“ — една биография, която и по замисжл и по изпжлнение е повече поема, отколкото биография — Страшимиров чувствува вече Македония повече с кржвта си. Но и тук все още личи вродената му склонност да тжрси в борбата повече поезия, отколкото елементи на обществено творчество. Кржстю Асенов е един герой, който сжвсем допада на вкуса на Страшимирова. Той е една изключителна личност. Сам Страшимиров го назовава „безумец“, „вихжр“, „вихрогон“, „буреносец“. Такжв е той преди всичко по наследство — племеник е на Хаджи

Димитра, и затова „в свободната част на отечеството няма нищо, което би задържало тоя вихър“. И той заминава за Македония, не по силата на една съзнателна любов към страната и делото ѝ, а по силата на своята романтично-авантюристична природа, под тласък на заложената в кръвта си жажда за бунт: политически, социален, общ, или личен — все едно. Македония за Кр. Асенов открива широк простор за подвизи на духа, а сам той открива отличен образ за поетическо превъплъщение. В тая взаимност на герой и поет като че изчезва образа на самата Македония.

Кр. Асенов е романтичен герой, животът и делата му са съща романтика. Той е до безумие увлечен в борбата, отнася се към нея с истинско благоговение. Увелича се в дела, които сочат велико себеотрицание: сам в непроходима гора, посред снежна и безлунна нощ, запалва огън и причаква контрабандисти турци за да ги очисти. Той сжчетава в себе си „старото мощно хайдутство, заляно от любов към човека“. Един бунтовник, осветен от един космополит — в духа на Ботева. Кр. Асенов се вжодушевява именно от Ботева и в училището учи малките деца на неговите песни: „Кажми ми, кажми, бедни народе“. А спрямо духовенството държи присмеха на „Моята молитва“. Той е истински вихър, крилат, легендарен: в минути на безизходна опасност на приятели, той изневиделица се явява и ги спасява от позор или от смърт. Той се движи сякаш с крилата на своето вжодушевление: днес е в Самоков, утре виж се е явил през Рила, в тил на народни врагове из Пирин — същ призрак, видение. И героя с вътрешната си природа, и делото му издават една очевидна поетизация. Страшимиров разказва тук, с тон ту на поема, ту на легенда, случки които са познати със всичките си подробности. Така е разказано напр. пленяването на Мис Стоп. Реалните контури на събитията изобщо се преплитат и се замъгляват в капризните извивки на разказа, истинският образ на бореца се губи в поетическия образ на героя. Погрешно би било все пак да се смята това отношение просто съчинителство. Не, това е едно тържество на поета-борец над човека-борец у Страшимирова.

В „Кръстю Асенов“ Страшимиров е обрисувал и друга една печална и тъмна страна в освободителната борба на Македония: жървавите междуособици между така наречени „вътрешни“ и „външни“, които отплесваха вниманието им настрана от истинските задачи и обект на борбата и парализираха взаимно усилията им. И тези междуособици Страшимиров не ги е разказал

като наблюдател: той се е вживял в тях, вживял се е главно в измъчената и разпъната душа на наивния македонски селянин, който е паднал постепенно в недоумение, кого да слуша, кого да следва, па понекога махвал отчаяно ржка на едните и другите, и свивал кжм „хюкюмата“. Тази мжка Страшимиров е изнел сжс всичкият ѝ трагизм: „Току, защо бре господине, защо да гоните партии и тука при назе? Малко ли ни е нам теглото?“ — запитва сжс сжлзи един стар македонски борец воеводата на една от партиите. Последния му се заканва, че ще го бие, ще бие всички селяни, ако отиват с „другите“, стария добавя сжс всичката мжка на своята безпомощност: „Бийте, Господине. . . нас кой не бие!“ Страшимиров не е можал и да не вземе страна в тия междуособици. Сам той носи в душата си бунтовника, волнодумеца, идеалиста, и естествено, нарежда се на страната на ония, които искат да запазят борбата чиста от тесен национализъм, от явно вмешателство на държава и дворец.

Двете войни изясняват, както по-горе се каза, отношението на Страшимирова кжм Македония в един национализъм, различен вжв формите и проявите си, но не в сжщината си от тоя на Вазова. В това няма нищо странно и неестествено. Пжрвата освободителна война счупи робските вериги, срина стената между Бжлгария и Македония, и последната вжзстана в сжзнанието на всички македонци като една част от „голямото“ бжлгарско отечество. Тоя момент сжвпада и с един завой на поетическата мисжл на Страшимирова — кжм по-ясно народничество. В двете книги на Страшимирова от това време „На село и на война“ и „Войни и освобождение“ два основни тона се счуват из Македония: радост за освобождението и копнеж за общо отечество, обща сждба. Нека между друго само отбележим тук, че за мисжлта на Страшимирова от това време има значение и войната с нейните институти за дисциплина и единомислие. За Вазова тя нямаше никакво значение, той повиши само тона на своята стара песен без да измени духжт ѝ. Кжм това обективно условие за поезията на Страшимирова за Македония трябва да прибавим още едно, пак обективно, и все така важно: последната война откри Македония за окото, ако не напжлно за сжрцето, на бжлгарския писател. Той можеше да я види — това му беше галена мечта — и я видя — видя небето ѝ, природата ѝ, сжрцето ѝ, битжт ѝ, и можеше вече да бжде по-ясен, по-конкретен и по-сигурен в поетическите си постижения. Страшимиров отиде в Македония и живя в столицата ѝ, Солун, и по-рано, но тогава тя не беше ни толкова

достъпна, ни толкова приветлива и доверлива. Все още продължаваше плахо да се крие, защото все още беше под чужда власт. Сега тя се разкриваше, доколкото вжобще едно скривано с векове сърце може да се открие изведнаж. Двата поменати сборника се вжртят главно около три сжществени страни от живота на Македония: психология и бит, борба и старини, природа.

В предговора още на „Войни и освобождение“ Страшимиров се е опитал да изведе по научно-дедуктивен пжт основните чжрти в психологията на македонецa. Тази характеристика няма нищо общо с поезията, но все пак я привеждам тук, за да посоча едно различие между готовите научни понятия и представи и непосредните поетически образи у Страшимирова. С една видима самоувереност в своите изводи Страшимиров придава на македонецa в тоя предговор чжрти, които не се посрещат напжлно с тия в поезията му. Едно различие, което сочи или погрешност в научните изводи, или недостатжчна правдивост в поетическите постижения, това ще се види по-долу. Странданията на македонците през пжрвата сржбска власт и копнежжт им да се сжединят с братята си от север са дадени в „При гаснещи надежди“. Овчар неук и див, скрива една турска артилерийска тржба, скрива я, за да я даде на бжлгарския цар. За самият овчар и за всички други, които я виждат, това не е тржба, това е самото им сжрце, и те искат да го сложат пред краката на бжлгарския цар. И това става през сржбския режим — те, македонците, не губят надежда да се освободят и да се слeят с братята от север. И никой от тия македонци не замисля никакво вжзнаграждение — тржбата е тяхното сжрце, те ще молят бжлгарския цар да им го вземе и да слeзе долу при тях — нищо друго. Тук трепти един идеалистичен порив, сжвсем правдив и в резко противоречие с текущата и повторена в поменатия предговор представа за грубия „практицизм“ на македонския бжлгарин. В бележките си под заглавие „При македонската дивизия“ Страшимиров е представил тип на началник македонец, който „както всеки бжлгарин“ изпитва отвржщение кжм хвалби и вжзвеличавания. Образа на майката прилепчанка („При Манчевците“), която е запиляла двата си „ле-вент сина“ по зандани и чужбина, и която все таки живее с един копнеж: „да види Бугария“, и този на безумно самоотверженото велешанче („Град на безумци“), което сред град от куршуми спасява моста на Вардара, и което не жадува никакво вжзмездие за подвига си, — са напжлно противоречиви с изводите в предговора за „практицизм“ и „самохвалство“ на македонецa.

Тук му е мястото да отбележим, че в бжлгарската поезия не е сжздаден до днес един верен тип на македонец. Колкото го има, той е плод или на забавен хумор, или на патриотична сентиментална проповед. То се джлжи на факта, че бжлгарския писател е тжрсил македонца и го е намирал или в положение на бездомник, който тжрси подслон за изгладняла челяд, или в момент на бунтовническа екзалтация. В мирния му живот, в ежедневните му житейски понятия и отношения, в религиозно нравствените му чувства и представи — никой не го е виждал, не го е представил достатжчно пжлно. Тепжрва, може би, когато ще се сжздаде една по-богата родна битова поезия, която ще се вджхновява от бжлгарската земя, и македонца ще заеме своето място в галерията бжлгарски типове.

От всичко писано до днес у нас, в предметните два сборника на Страшимирова има най-много поезия за природата на Македония. Страшимиров се вжзторгва от невиджаните ѝ красоти, но в тия вжзторзи все още се чува, нейде ясно, нейде глухо, нотка на патриотическа екзалтация. Чувството за природата се пречупва през чувството за народно величие. Така, пред блясалия диск на Преспанското езеро поета се провиква: „Не, Преспа е наистина една фантазия, една божествена игра! . .“ и после избива в безумна радост, че „това е наше, мое!“ Страшимиров нарича Македония с общото име „нашия хубав юг“. Вжв всички пропжтувани места той намира присжщите, характерните им хубости. В Тиквешията го вждушевява „морето от бели цветя на безкрайните макови плантации — мак и рози — които са сжчетани и в самите ланити на тиквешанките“ („При Черна“). В Охрид вижда „две хубавици на цар Самуила, които сжперничат на най-фантастичните езера на света“. Вжзхищава се от „Горица“, пред която бледнее, вжлшебната инак, Света гора на Асеновците вжв Велико Тжрново („Града на поета“). В Струга чувствува „самодивата на бжлгарските земи“, Скопие цени като „майска царица на Вардара“. Вжзторга му, обаче, достига истинско опиянение пред вжлшебството на манастира св. Наум при извора на Дрин: „Тук окото тжрси самодиви. Това не е фантазия, то е чудо!“ Тук красотата е приказно-чудодейна: тя е укротявала инстинкта за разрушение у всички завоеватели по тая земя, та образа на цар Бориса в манастирската черква е запазен цял, ненакжрнен. Една обща и поетична преценка на македонската природа Страшимиров ни е дал в едно прочувствено сравнение: „Аз знам бурен край в родината ни, кждето луната изгрява от необятна шир на

стихийни води и ги обсипва със среброто си. Там, пленена от вълшебството на своето сияние, тя се дига дълбоко в небесата и изтръгва въздишката на Стара-планина. Аз любя бурното ни Черно море в лунно сияние. И познавам могщата река-страж на земята ни, когато тя възпламва от огнената луна и я граби в бурно устремите си на изток порои. Но... аз видях луната по Охридското езеро и забравих всичко, дори безумните блянове на моята младост.“ На много места из тия бележки се чувства ясно, как поета се задъхва пред вълшебството на природата и занемява. В тия случаи Страшимиров не търси думи, а прибегва просто до многоточието... и то е по-внушително — нима малко поезия на природата у нас е убита чрез кухата реторика.

Най-голям и най-интересен дял в тия сборници заемат бележките върху революционните борби в Македония. Пътувайки от град в град, Страшимиров се стреми да скицира в една галерия от портрети и случки историчните контури на революционното движение в Македония. В тази си работа той се вжодушевява и от едно желание да възкреси и посочи на поколенията големите фигури на тая борба. Поради самото естество на предмета и поради задачите, що преследва поета, тия бележки носят основния белег на Страшимировата поезия за Македония: една екзалтация, която забулва правдата в мъглата на поетическата измислица, и нахвърля поезията чрез ясните и резки контури на правдата. В тия скици има дадени типове с безукорна верност. Такъв е образа на Пере Тошев, който възстава пред погледа на поета из своята гробница. В „Езеро“ се нанизват сенките на всички по-големи фигури от революционната борба: Гоце Делчев, Кръстю Асенов, Даме Груев, Сава Михайлов, В. Чернопеев и пр. Страшимиров е дал не обективните фигури на тия борци, а ги е нахвърлил така, както живеят те не в паметта, а в чувството му, бегло и лирично. Под заглавието „Прилеп“ Страшимиров е разказал една маса от анекдоти, нахвърлени безредно, и неподчинени на никаква обединяваща идея. Тук личността на Страшимирова се чувства в някои смели изводи, в сантиментални ексцеси, и в някои очевидни подслади на разказа. Освен това тая анекдотичност сочи на едно не свойствено на Страшимирова плъзгане по периферията на разказани събития. Те са и най-несигурен материал за история. Прави впечатление, обаче, че Страшимиров се вслушва с особено искрено съчувствие, с любов във всички анекдоти из революционната борба и ги възсздава пак с любов, като се мъчи със свойствения на цялото му

творчество маниер, да осмисля чрез метафизично заджлбочаване най-ясните сами по себе случаи, и по тоя начин замжглява самата истина, без да я обжрне в поезия. Образа на баба Цонка, без да е поетичен, носи явните следи на една измислица, та читателят остава в недоумение: поезия ли е, истина ли, да вярва ли на басните, или да не вярва. Сжщия характер има образа на П. Лягушев в бележките за Битоля. За да даде повече забавна романтика, Страшимиров е издигнал до народен светец един известен на всички македонски революционери ренегат и предател, който предизвика сума афери и който е умрял нейде от угризение на сжвестта. И тук Страшимиров е пожертвувал — едно за друго — поезия и действителност.

*

Най-ясен и непосреден в поезията за Македония е, несжмнено П. К. Яворов. Той обикна нейното дело с пламжжт и загадката на душата си, направи го свое лично дело и му се отдаде не само с песен, а и с подвиг. Разглеждайки неговата поезия за Македония, веднага трябва да подчжртаем: той е голям лирик, и в поетическата му творба Македония е или една истина, в която той прониква с хамлетовски рационализъм, или един пламжк, в който цял изгаря.

„Гоце Делчев“ е една история на революционната борба в Македония. По недоразумение само, някой бе нарежжл тая книга поема — тя има много малко поезия в себе си. По метод на издирване би му завидял всеки учен: Гоце Делчев е поставен в осветление на един солиден историко-генетически метод — Яворов е проучил най-усжрдно и „расата“, и „средата“, и „момента“, които определят характера и мирогледа на Делчева. В цялата тая биография Яворов се джржи строго о историческата истина, никжде не сжчинителствува. Следи движението с едно будно око и го джржи непрежжснато под светлината на своята мисжл. Случаи, които сами по себе представят творческо изкушение и от които един белетрист би осукал цял сантиментален разказ, Яворов излага сухо, просто, без никаква поетическа украса. Така е хроникаран, например, подвига на Чемков-Гавазов (един подвиг, който прожжря из цяла Македония): „Най-после Чемков и Гавазов бяха намерени. Те сами туриха край на живота си, след като повалиха няколко низами“. Даже смжртта на Гоце Делчев, пред чиято фигура Яворов благоговее, е разказана почти протоколно, без никакжв чувствен примес.

Подобно на Страшимирова в „Кржстю Асенов“, и Яворов изнася тук междуособните борби на македонските революционери и ги дава под свое идейно осветление, но в пълно различие от Страшимирова: в изложението на Яворова отсъства всяка романтика, всяка поетизация изобщо. От творческата личност на Яворова в тази биография е влязла само една благоговейна почит към Гоце Делчев и към самата борба, но никаква помпйозност, никаква поетическа спекулация — Яворов не жертвува истината за никакъв поетически ефект. Той наблюдава, осветлява, анализира и цели повече да убеди, отколкото да емоционира. И според това държи и за пълнотата на своето изложение: „Ще пострада, казва на едно място той, пълнотата на изложението ми ако не спомена и . . .“ Друг на негово място би прибегнал до помощта на въображението си, там дето с око не би могъл да проникне.

Поетически израз на чувствата си за Македония Яворов даде по-късно, когато постигна високо поетическо самосъзнание и когато страдания и възторзи, изживяни някога с непосредността и кипежа на бунтовника у поета, получават в душата му кроткото очарование на спомена. И в тази поезия на спомени Яворов е толкова непосреден и искрен, колкото в „Гоце Делчев“ е правдив и добросъвестен. В предговора още на „Хайдушки копнения“ той изповядва: „Спомени, невнятна мелодия, дето нявгашната мъжка звучи с облекчението на пробуждане след тежък кошмар, дето миналата радост е нота на меланхолично ридание, защото няма да се повтори никога вече!“ Поради лиричният им характер, в „Хайдушки копнения“ Македония ще видим повече в чувството на поета, отколкото в обективни поетически образи. Една вродена страст към на Яворова да се самоанализира улеснява задачата ни да го намерим цял в тия спомени.

Първия въпрос, който поезията и подвига на Яворова за Македония налагат, е въпроса за подбудите, които тласкат най-големия български лирик към македонските балкани. Този въпрос Яворов сам е разрешил в „Хайдушки копнения“ с една откровеност, която все пак оставя вратичка за едно съмнение. Яворов се отдава на македонското движение с вихъра на душата си, с един порив, който не познава никакви разчети, никакви предели: „Горещата кръв на годините ми не разплиташе възелите: тя ги сечеше.“ Де е обаче психологичният тласък на това доброволно себеотричане? Два са стимулите, които тласкат Яворова към Македония: един вътрешен индивидуален, и друг обществен. В „Хай-

душки копнения“ Яворов е съвсем искрен и тия стимули се очертават с яснотата на изповед, но има едно обстоятелство, което хвърля прозрачна мъглица от съмнение върху тяхната непроменност: „Хайдушки копнения“ са писани четири години след хайдутството на Яворова, в едно време, когато той и на спомена си е гледал неволно през едно пораснало поетическо самосъзнание, та и на делата и на увлеченията си от ранни младини е слагал печата на съмнения и тревоги от зряла възраст. В полза на това предположение говори и факта, че никъде в тая книга Яворов не е открил източникът и същината на тия съмнения.

В първата страница още на спомените си Яворов изповядва: „Никой не може да затвори пред мен вратите на Македония, дето бих разрешил съмненията си.“ Яворов отива в Македония не за самата нея, а за да постигне чрез нея едно лично успокоение. Отива — не за да окрили с могъщите крила на своя дух борбата, а да постигне чрез нея крила за себе си: „Пред мене беше Турция — там отивах да търся криле, а можех да изгубя и глава.“ Яворов води някаква борба със самия себе, той посяга демонично да превие, да смачка нещо в собствената си душа: „Аз бях дори весел (при минаването на границата, пълно с опасности), с усещането на човек, спечелил някакъв съдбоносен облог.“ В Македония той търси ведрина за душата, жадувано самотение, той сякаш бяга от живота, за да се слее със всемира: „Аз заобиколих всички, подех се върху скалата и преживях онова горко уединение, което трябва да изпитва душата щом напусне плътта.“ И по-долу: „И сякаш увиснал между небето и земята, аз чувствам своето усамотение, като частица от самотията на въздушната пустиня.“ Едно ясно потвърждение на всички тия копнежи и съмнения от чисто лично естество намираме във факта, че в хайдушкия си полет Яворов е понел със себе си не някаква революционна книжнина, а книгата, великата книга на човешките съмнения — „Фауст“, и нея чете при усамотение, понякога и в опасни часове, с нея си служи вместо с евангелие, при клетва. Увлечението на Яворова в Македония съвпада с времето, когато поетическата му мисъл се възвиема към индивидуализъм, когато захваща да доглежда разстояние и пропаст между себе си и народните маси, и Македония не можеше да не попадне в тоя завои (макар че по-късно в „Песен на песента ми“ за това увлечение на младините си говори с най-кратко примирение, ако не с благодарност): „Простодушен народ, той не може да не проумее, че ни служи за тесто, с което искаме да изваем своите тъмни

или светли блянове.“ В духа на тоя поетически индивидуализм Яворов търси в кървавия двубой в Македония подхрана за своята жажда за красота в живота — делото на Македония той усвоява като „размах на красива лудост“, която величествено догонва и постига в собственото си хайдутство. Ето: на своя глава, без нищие съгласие, Яворов скланя цяло село на „малко възстание“, ако дошлите низами вземат да тарашуват из къщите; пред самата бездна на смъртта Яворов пее: „За гроба ми жална майко, ти не питай де е“; скрито, преоблечен, явява се в селска църква, великденска реч да държи пред селяни, чиято верност към съжаклукът му е неизвестна, и в тая реч, в един порив на Ботевски идеализм, проваля заедно със султана и Бога; сражава се, настъпва момент на възбуждана самозабрана, някой запява: „Ний макар сме още млади“, Яворов се отвърща — неговото дело е много по-велико и по-красиво от един казармен патриотизм. Чувството си за красота на делото Яворов съгласува и с убийството и с разрушението — сам разрушава и убива, без никакви мъдрости за грях и човеколюбие. В тия чувства и копнения на Яворова Македония очевидно отсъства като цел, която да поглъща в себе си всички грижи, всички чувства и всички блянове на бореца. Такава непостигната чистота има в любовта само на Ботева към България, и тая чистота съставя истинското величие на неговия подвиг. Яворов постигна доблестта и борческата деловитост на Ботева, но не можа да достигне до неговото абсолютно себеотричане.

Изложените до тук мотиви не са, както по-рано казах, еднички, които определят отношенията на Яворова към Македония. В „Хайдушки копнения“ има моменти, в които Яворов се слива със самата борба и влага в нея и мисъл и сърце, тъй както само той можеше да влага. Ето: Яворов е възбужден от атентата в Солун — смята го проява на „красиво безумие“. Вестта, обаче, че цяла западна Македония е решила все така „красиво да безумствува“ чрез едно общо възстание, му причинява смъртна мъка — заедно с Делчев, той вижда в това решение не вече красотата на безумието, а неговата катастрофалност. Излишно е да посочваме повече отделни моменти. Че в основата на всички тия потисци и копнения лежи и любовта на Яворова към Македония, се вижда от големия факт, че той ѝ се обрича във време, когато таланта му получава бляскаво признание, когато всички изгледни на бъдещето го притеглят към живота; обрича ѝ се с ясно съзнание, че стъпката му може да бъде фатална и безвъзвратна;

най-после — и от несломимата воля, с която следва главоломния път на своето хайдутство: в продължение на една година пет пъти дохажда в София, където преживява лични радости — безсилни да го спрат, — и пет пъти се връща обратно в македонските балкани. Сам Яворов в „Хайдушки копнения“ определя пътя, що са изминали влеченията му към Македония: „У мене никога не е съществувало какво да е честолюбие по отношение на Македонското дело. Отначало ме увличаше само романтизма на борбата, а по-късно — дългът на българина.“ Тълкуване е излишно: това е еволюцията на чувствата на Яворова към Македония. „Хайдушки копнения“ представя в главната си част първия стадий на тая еволюция.

Колкото и да имат характер на непосреден лиризм, „Хайдушки копнения“ все пак отразяват, макар разпиляни тук там из книгата, чжртици от обективния образ на Македония. Нека веднага отбележим, че в тази страна на спомените си Яворов е, както в „Гоце Делчев“, преди всичко правдив: никакви измислици, никакво съчинителство — за художествен, или патриотически ефект. Щом прескача границата още, той вижда скръбта и страданията на Македония, изразени в едно мрачно смръщено небе, и шепне на Делчева: „Виж, Македония ни посреща в траур.“ Чувството за обща бащиния, което сам изпитва, Яворов долавя и у македонците. Той вижда у тях и един копнеж да видят свободна България, като плод — толкова на чувството им за братство с отждрилските бжлгари, колкото и на стремежът им да се избавят от мжката на робството в родната си земя. Той изнася трогателната наивност в представите на македонците за България, несломимата им надежда в „аскера“ на България, чувството на борците за солидарност и активна взаимопомощ при опасност. Яворов е дал и забележителни по своята релефност и правдивост характеристики на отделни лични борци. Особено ясно е очжртан образа на Яне Сандански със всичката му енергичност, дивост и баснословна упоритост. Подобно на Страшимирова, и Яворов с горест и болка е обрисувал жжравите междуособици между „вжрховисти и вжтрешни“, като е нахжрлил и разочарованието и политическия разврат, които предизвиквали у населението. В тая междуособица Яворов е вжзприел напжлно идеите на „вжтрешните“ и им се е отдал еднакво искрено, и с перо и с пушка.

Общото настроение и естеството на работата, която Яворов вжрши с усжрдие, отклоняват погледа му от природата на Македония: „Бележките ми са пжлни с непотребни дреболии и ето

— между тях няма нито един ред за някой кжт на разкошната отвждрилска природа. Хората поглжщаха моето внимание изцяло.“ Все пак Яворов не е останал сляп за природата на Македония — в случаи поне, когато тя е откривала изключителен живот. В Ирин-Пирин планина поетжт чува отзвук или продължение на легендата за Балкана и хайдушката му песен: „Ирин-Пирин — едно име, в което звучи дивното сжджржание на неизречената хайдушка песен, загатната от най-големия бжлгарски поет.“ „Едно име, което сякаш разгржща пред душата страница по страница вековната епопея на народни борби и жертви... Блазе томува, който се е простил с мило и драго, за да се халоса там под сянката на бащинско крило.“ Ирин-Пирин го настройва не само кжм размисжл за общата легенда-песен на двата мжлчаливи свидетели на народни борби, настройва го и за непосреден вжзторг: „Но обичах аз пиринските вечери с тяхното бяло поле и ран неравен здрач. Реката бучеше джлбоко зад нас, сякаш някакво стенание надуваше земните гжрди и каточе ставаше видим плахият образ на тишината в тжмната гора. Сжрцето биеше с тревожната сила на тая хайдушка природа и погледа се впиваше проникателно напред...“ Вжв всички случаи македонската природа навява на Яворова мисли за страдания, скржб, траур. Той я гледа сякаш през очите, кжрвавите очи на самото робство. Жизнения пулс, радостта, ведрината — са чужди за македонската природа: „Небето се покри с черни облаци и стана едно подходящо македонско небе.“

На края на спомените си Яворов разказва как, сжрдит и разочарован, е напуснал Македония, отвжрнат от дивата упоритост и недоверие на Сандански. Ето един благословен порок на не особено благословен войвода. Без него кой знае дали Яворов щеше да се вжрне някога кжм поезията и живота.

Болката на самите македонци за Македония Яворов изрази в „Заточеници“, а своята лична болка — в „Бежанци“, дето страданията на Македония са го довели до богохулство. Най-светло и най-силно поетическо вджхновение от Македония, обаче, Яворов е разискрил в „Хайдушки песни“. В центра на тия песни е волния сирак-хайдутин, пришепващ волна песен, потайни сжнища и копнежи на приказния Ирин-Пирин.

И след като престана да пише поезия за Македония, Яворов продължи да я обича и да работи за нея, — може би вече по сжзнание за „джлг на бжлгарин“. И тази си любов той изрази веднаж през 1912 г., като грабна пушка и полетя кжм Пирин.

и втори път — в заветното си предсмъртно желание: тя, любимата му Македония поне, да не черни паметта му с незаслужени подозрения.

Яворов пък с еднакъв подем и искреност и за Македония, и за смъртта, и за Месалина. За Македония той стреля, уби може би, и прокле и цар и Бог. Това съставя неразлъчен елемент и от душата и от творбата му. Който не разбира делото му, не може да проникне и в душата му, не може да проумее и песента му. Много млади български певци на Меселини днес са еднакво далеч и от песента и от делото на Яворова.

*

Тримата писатели: Вазов, Страшимиров и Яворов дадоха основните настроения и образи за Македония в българската поезия. Всичко останало носи случаен характер. Нейният образ ще възстане — пжлен и светъл — вероятно тепърва, когато тя се открие по-ясна за око и сърцето на българския писател, и когато живия български живот вземе по-широко място в българската поезия.
